

В. Г. СКЛЯРЕНКО
НИТКА ЖИТТЯ. ВУЗЛИКОВЕ ПИСЬМО У ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

В українській мові вираз *нитка життя* вживається у словосполученнях *обірвалася (увірвалася) нитка життя* «настала смерть», *щоб довгою була нитка життя* «щоб довгим було життя», *вести (тягнути) нитку життя* «жити», пор.: «Лиха смерть... без всякого милосердя *обірвала тонку нитку його короткого життя*» (Панас Мирний. Над розкритою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського), «Та ні, дарма бажання,— за хвилину *Увірветься життя коротка нитка*, І за хвилину вже мене не стане...» (В. Самійленко, Герострат), «... ти м'я прокляла, Щоб так довго на світі жив я, *Щоб віку мого нитка тривала Без кінця*, як недоля твоя» (І. Франко. Наче вихор минають роки), «Ще у серпанку голубім тобі вставали далі, я кожную *ниточку життя вела з терпінням ткалі*» (М. Шеремет. Плач матері), «Отець Іжик ще, певно, *тягне гнилу нитку свого земного існування* на заокеанській землі» (У. Братунь. Крапка без і).

Вважається, що вираз *нитка життя* бере свій початок від старогрецького міфа про трьох богинь людської долі — Мойр (у Римі їх називали Парками), яких уявляли старими жінками, що прядуть нитку людського життя: Клото пряде нитку, Лахесіс веде нитку через всі мінливості долі, а Атропа перерізує нитку, обриваючи життя (Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові.— К., 1975.— С. 195). Проте навряд чи правомірно виводити згаданий вираз від старогрецького міфа. Адже найдавніші слов'яни теж вірили в богиню людської долі, яку уявляли гарною дівчиною, що пряде золоту нитку (Рыбаков Б. Л. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 240). Крім того (і це найголовніше) вираз *нитка життя* не справляє враження запозиченого. По-перше, тому, що порівняння життя з ниткою досить характерне для української мови (не тільки літературної, але й народної), пор.: «*На віку, як на довгій нитці...*» (народне прислів'я), «...І буде спати щастя, мов царівна, що на склянній горі знайшла труну, *життя ж твоє, мов нитка, довга, рівна*, простягнеться кудись удалину» (Леся Українка). По-друге, тому, що на основі словосполучень *обірвалася (увірвалася) нитка життя*, *довга нитка життя* виник ряд нових загальноновживаних словосполучень — *обірвалася (увірвалася) нитка* «настав кінець чому-небудь», *обірвалося життя*, *довге життя*.

Українському виразу *нитка життя* відповідає російський вираз *нить жизни*, що входить до складу словосполучення *оборвалась нить жизни*, на основі якого розвинулося *оборвалась жизнь*.

На наш погляд, вираз *нитка життя* (рос. *нить жизни*) є питомим слов'янським: найдавніші слов'яни ще задовго до виникнення писемності передавали своє життя за допомогою звичайної нитки, на якій фіксували не тільки кількість прожитих років, зав'язуючи на нитці вузлики (від кількості прожитих років залежала довжина нитки), але й основні події, які мали місце в житті людини (в кожному прожитому році), прив'язуючи до основної нитки, що передавала тривалість життя, інші ниточки—різної довжини і різного кольору (символи подій). Нитка життя змотувалася в клубок. Коли людина, яка в такий спосіб — за допомогою вузликового письма — вела свій «життепис», помирала, її нитка життя обривалася.

Щоб висловлене припущення не здавалося фантастичним, наведемо такий факт. У Латвії вузликове письмо існувало аж до ХХ ст., про що є багато свідчень (див.: Миловский А. Узелок для памяти // Вокруг света.— 1987.— №6.— С. 38-41). За допомогою вузликового письма латиші вели різного роду хроніки (найчастіше сімейні), записували пісні, складали календарі, писали листи, давали лікарські рекомендації тощо. Два старовинні клубки ниток з вузликовим письмом латишів збереглися до сьогоднішнього дня. Один з них являє собою моток пряжі з двох чорних і двох оранжево-червоних шерстяних семиметрових ниток, від яких відходять десятки ниточок. Це, безперечно, сімейна хроніка — літопис сім'ї з чотирьох осіб (батько, мати і двоє дітей). Одна з оранжево-червоних ниток обривається, що може свідчити про смерть одного з членів сім'ї. Характерно, що батько або мати, які в'язали вузли

сімейної хроніки, обов'язково перевіряли одне одного, наскільки точно зроблено «запис» на нитках, чи те приплетено, що треба.

А тепер повернімося до східнослов'янського мовного матеріалу. В українській мові слово *плести*, зберігаючи первісне значення «перевивати, сплітати», отримало ще й нове, вторинне значення «говорити щось безглузде; говорити неправду; зводити наклеп на когось», пор. також у словосполученнях *плести дурниці* (*дурницю*), *плести нісенітниці* (*нісенітницю*), *плести небилиці* (*небилицю*), *плести казна-що*. Аналогічних семантичних змін згадане слово зазнало і в російській та білоруській мовах, пор. рос. *плести* «перевивати, сплітати; говорити щось безглузде», *плести вздор* (*ерунду, чепуху*) «говорити дурниці», блр. *плесці* «перевивати, сплітати; говорити щось безглузде», *плесці лухту* «говорити дурниці». Слово *верзти* в українській мові взагалі втратило первісне значення «зв'язувати» (пор. д-р. *верзати* «в'язати», псл. **vьrztі* «зв'язувати», лит. *vėržti* «зв'язувати, затягувати») і вживається лише з новим, вторинним значенням «говорити дурниці; вести пусті балачки», пор. також у словосполученнях *верзти дурниці* (*дурницю*), *верзти нісенітниці* (*нісенітницю*), *верзти небилиці* (*небилицю*), *верзти казна-що*. Це ж саме відбулося в російській і білоруській мовах, пор. рос. діал. *верзти* «говорити щось довго, але безтолково; брехати, марити, говорити дурниці; робити щось довго, але безтолково» (Даль), блр. *вярзці* «марити», *вярзці лухту* «говорити дурниці». Постає питання, чому в східнослов'янських мовах на основі значень «перевивати, сплітати» і «зв'язувати» (у словах *плести* і *верзти*) розвинулося значення «говорити дурниці»? Чи не тому, що колись існувало вузликове письмо, яким не кожен досконало володів, часом не до ладу нитки плів (плів дурниці), безтолково вузли в'язав (верз дурниці), і те, що наплів, нав'язав (наверз), не відповідало дійсності?

До вузликового письма, зокрема до нитки життя (хроніки життя людини), на наш погляд, мають безпосередній стосунок українські вирази *на тонку прясти* «бути близьким до смерті», *на останню прясти* «те саме», відсутні в російській і білоруській мовах. Як відомо з вузликового письма латишів, хвороба людини позначалася на нитці життя чорною ниточкою, яка прив'язувалася до основної нитки. А коли людина довго хворіє, коли вона відчуває наближення смерті, то як це передати на нитці життя? Думаємо, що тривалу хворобу, наближення смерті найкраще можна було б передати на нитці життя відчутним потоншенням основної нитки, а для цього треба прясти на тонку нитку, яка ставала останньою в нитці життя, і нитка життя обривалася. Слід зазначити, що вираз *на тонку прясти* «бути близьким до смерті» часто плутається з виразом *тонко прясти* «вдаватися до якого-небудь дуже ненадійного заходу», який не має ніякого стосунку до вузликового письма, і значення якого впливає з того простого факту, що тонко прясти — ненадійно, оскільки нитка в будь-яку мить може обірватися.

У слов'ян за допомогою вузликового письма велися не тільки хроніки життя (нитки життя), але й створювалися своєрідні путівники, дороговкази (провідні нитки). Походження виразу *провідна нитка* (рос. *путеводная нить*, блр. *пуцяводная ніць*) пов'язується з старогрецьким міфом про Тезея і Аріадну (Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові.— С. 232). Дочка критського царя Міноса Аріадна, полюбивши Тезея, який ішов на бій з потворою Мінотавром, що жив у лабіринті, дала герою клубок ниток. Закріпивши кінець нитки біля входу, Тезей увійшов у лабіринт, убив потвору і, тримаючись за нитку, вибрався назад. Не заперечуючи походження виразу *провідна нитка* від старогрецького міфа про Тезея і Аріадну, ми разом з тим вважаємо, що старогрецький міф тільки відродив згаданий вираз: колись у слов'ян існували провідні нитки (нитки-дороговкази), пам'ять про які збереглася лише в народних казках — чарівний клубочок указує герою вірний шлях.

Можна тільки здогадуватися, якими були нитки-дороговкази. Кожен день путі міг позначитися вузликом. У межах кожного дня путі (від вузлика до вузлика) вказувалися основні прикмети дороги (наприклад, річка, яку треба перейти, могла позначитися синьою ниточкою, прив'язаною до основної нитки — дороги). Як і нитка життя, нитка-дороговказ змотувалася в клубочок.

Давні слов'яни добре розуміли надійність вузликового письма, а тому тверде слово часто порівнювали з вузликовим записом, що відбилося, на наш погляд, у таких народних прислів'ях: *Що (не) скаже, неначе зв'яже; Сказав, як зв'язав (зав'язав); Казав, та не зв'язав (не зав'язав)*.

З появою писемності у слов'ян вузликове письмо почало занепадати, хоча не виключено, що як глибоко народна система письма воно деякий час протиставлялося писемності. Залишком вузликового письма східних слов'ян у XV—XVI ст. були так звані *узолки* (тобто вузлики). Це слово подається в словнику давньоруської мови І. І. Срезневського, але без значення. Проте наведені в словнику цитати дуже виразні, пор.: *тѣмъ крестьяномъ даеть узолки за своею печатью, сколько ихъ поѣдетъ въ лѣсъ* (Грамота 1487 р.), *А кто тутошнего села Веси Егонскіе купить бочку рыбы..., а повезеть изъ Веси куды нибуди, и имъ имати у таможниковъ узолки за таможниковою печатью* (Митна грамота 1563 р.), *А повезеть Новгородецъ... из Новагорода воскъ..., и имъ имати у таможниковъ узолки, сколько круговъ, столко узоловъ, за таможницею печатью; а таможникомъ у них имати съ круга по три денги* (Митна грамота 1571 р.). Узолки, про які йдеться, безперечно, передавали кількість (людей, бочок риби, кругів воску тощо). Вони в'язалися, очевидно, на грубій шерстяній нитці, обидва кінці якої скріплювалися печаткою (так що зав'язати нові вузлики, не порушивши печатки, було неможливо). Узолки являли собою дозвіл: певній кількості людей поїхати в ліс по дрова; на вивезення певної кількості бочок риби, кругів воску тощо, оскільки за цю кількість сплачено мито (разом з тим узолки були і своєрідною квитанцією про сплату мита).

Вузликове письмо у слов'ян було тісно пов'язане з язичництвом. За допомогою цього письма знахарі в'язали замовляння, які мали вберегти тих, хто ці нитки-замовляння носить, від нещастя або хвороб. Такий звичай ще зберігався у давньоруський період, пор. д-р. *узлы* «чародійні вузли, які носяться для запобігання хворобі або нещастю» (*оузлы творѧ, облязаю ошиѧхъ члѧкомъ или ѡ нѡѣкихъ оудѣхъ* — «Книги, глѧмыѧ кърмчѧ.»), 1280 р.), *узольникъ* «той, хто в'яже чародійні вузли». Носіння чародійних вузлів мало місце і в пізніші часи, пор. *узлоношеніе* «носіння на шії чар» у «Лексиконі словенороському» Памви Беринди (1627), рос. (ст.) *узольник* «той, хто носить на собі, будучи забобонним, охоронні вузли (із замовляннями), зав'язані знахарем або знахаркою» (Даль).

Вузликове письмо існувало у різних народів — інків, полінезійців, ескімосів, балтів. Найбільш відоме, звичайно, вузликове письмо інків — «кіпу» (букв. «зав'язувати вузол; вузол; рахунок»). Існуючи в балтів, вузликове письмо не могло не існувати в слов'ян, оскільки в далекому минулому слов'яни, як відомо, становили єдність (мовну, культурну) з балтами. Сліди цього письма чітко простежуються у мові і культурі слов'ян.